PRABODHACANDRODAYE PRATIPHALITAṀ CĀRVĀKAJAINADARŚANAYOḤ DĀRŚANIKATATTVAM

प्रबोधचन्द्रोदये प्रतिफलितं चार्वाकजैनदर्शनयोः दार्शनिकतत्वम्

Dr. Ratul Bujar Baruah

Abstract

The Prabodhacandrodayam of Śrīkṛṣṇamiśra is a Sanskrit allegorical drama in six acts. The dramatist draws a picture of conflict between virtue and vice through some symbolic characters in the drama. Abstract human qualities are depicted here as living characters. Viveka, the hero of the drama, was found to engage himself in destroying foes like Mahāmoha for a noble cause i.e. liberating the Supreme Being from bondage. The conflict between Viveka and Mahāmoha occurs due to the arrest of Puruṣa or the Supreme Being by the followers of Mahāmoha. The dramatist makes an attempt to synthesize Advaita Vedānta with the doctrine of Viṣṇubhakti intelligently. The drama presents the views relating to orthodox and heterodox system of Indian philosophy. The dramatist presents in the 3rd act of his drama the important doctrines of Buddhism through the characters of Buddhist Monk and Ahaṁkāra. The Digambara monk in the 3rd act represents Jaina views, while the Cārvaka philosophy is presented in the 2nd act of the drama. The paper deals at length the philosophical views of the Cārvāka and Jaina system of Indian philosophy as reflected in the drama Prabodhacandrodayam of Śrīkṛṣṇamiśra.

श्रीकृष्णमिश्रविरचितं प्रबोधचन्द्रोदयं नाटकं दार्शनिकनाटकरूपेण संस्कृतनाट्य-जगति प्रसिद्धमस्ति। षष्ठाङ्कविशिष्टे दार्शनिकनाटकेऽस्मिन् आस्तिकनास्तिकदर्शनयोः

यद्यपि प्रभावो दरीदृश्यते तथापि नाटकेऽस्मिन् अद्वैतवेदान्त एव वस्तुतस्तु प्रदर्शितो भवति। दृश्यकाव्येऽस्मिन् अङ्कितानि चरित्राणि प्रतीकात्मकानि। अत्र मानवप्रवृत्तय: चरित्ररूपेण कवि: समुपस्थापयति। सुललितभाषया दार्शनिकतत्वानि उपस्थाप्य नाट्यकार: कविप्रतिभाया: स्वाक्षरं दत्तवान्। शान्तरसप्रधानं नाटकमिदं राजाकीर्तिवर्मणे महानन्दप्रदातुं रचितमासीत्। तत्तु प्रस्तावनायामेव घोषितम्– ''तद्वयं शान्तरसप्रयोगा-भिनयेनात्मानं विनोदयितुमिच्छाम:। ततो यत्पूर्वमस्यद्गुरुभिस्तत्रभवद्धि:श्रीकृष्णमिश्रै: प्रबोधचन्द्रोदयं नाम नाटकं निर्माय भवत: समर्पितमासीत् तदद्य राज्ञ: श्रीकीर्तिवर्मण: पुरस्तादभिनेतव्यं भवता''[१] इति। नाट्यशास्त्रानुसारेण संसारेऽस्मिन् नास्ति किमपि शास्त्रम्, कापि विद्या, कोऽपि योग:, किमपि वा ज्ञानं यन्नाटके न दृश्यते[२]। नाट्य-शास्त्रमतमिदं प्रबोधचन्द्रोदये सार्थकरूपेण प्रयोगं कृतं नाट्यकारेण। श्रीकृष्णमिश्रेण मानवहृदयस्थिता: कामाक्रोधादिविविधप्रवृत्तय: शान्तरसप्रधाने नाटकेऽस्मिन् विशिष्ट-चरित्ररूपेण परिकल्पिता:।

भारतीयदर्शनपरम्परायां षड् आस्तिकदर्शनानि त्रीणि नास्तिकदर्शनानि च सन्ति। विभाजनमिदं प्राचीनभारतवर्षस्य ज्ञानधाराया अव्ययकोशरूपस्य वेदस्य कर्त्तृत्वविषये कृतम् , यानि दर्शनानि वेदानां प्रामाण्यम् उररीकुर्वन्ति तानि आस्तिकदर्शनानीति व्यवह्रियन्ते, तद्विपरीतञ्च नास्तिकम्। तदनुसारेण न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योगमीमांसा-वेदान्ताश्चेति वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकरणीयत्वात् एतानि दर्शनानि आस्तिकदर्शनानीति कथ्यन्ते। चार्वाक-जैन-बौद्धदर्शनानि वेदस्य प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति, अतस्तानि नास्तिकदर्शनानीति कथ्यन्ते।

नाटकमिदं श्रीकृष्णमिश्रस्य विविधदर्शनशास्त्रावगाहिज्ञानं प्रकटयति। सांख्यवेदान्त-न्याय-मोमांसाप्रभृति-आस्तिकदर्शनानां चार्वाक-जैनप्रभृति-नास्तिक-दर्शनानाञ्च प्रतिपाद्य-विषया: नाटकेऽस्मिन् व्यञ्जिता: सन्ति। यद्यपि नाटकमिदम् अद्वैतवेदान्तमूलकं परन्तु चार्वाक: जैन: बौद्धश्चेति त्रयाणां नास्तिकदर्शनानां ज्ञानवैभवं दृश्यते। नाटकस्यास्य द्वितीयेऽङ्के वैचित्र्यपूर्णचरित्रचित्रणेन नास्तिकदर्शनान्तर्गतस्य बौद्धजैनदर्शनयो: दार्शनिकं तत्वं सुचारुतया वर्णितमस्ति। नाट्यकारेण नाटकस्य तृतीयेऽङ्के बौद्धदर्शनस्य गुरुत्वपूर्णं तत्वमुपस्थापितम्। बौद्धदर्शने क्षणिकत्ववादे उक्तमस्ति यत् जगत: सर्वं पदार्थं क्षणिकं वर्तते, सर्वस्य नाशोऽवश्यमेव भवति, स्वमुक्तये सर्वै: स्वयमेव प्रयतनीयम्। पदार्थस्य अनित्यत्वं बौद्धदर्शने स्वीकृतं भवति। बौद्धदर्शनान्तर्गतस्य तत्वं नाटकेऽस्मिन् बौद्धभिक्षवचनादेव प्रतिफलितं

भवति- 'सर्वे क्षणक्षयिण एव निरात्मकाश्च' इति[३]। अंशेऽस्मिन् बौद्धदर्शनस्य क्षणिकत्ववादस्य नैरात्मवादतत्वस्यापि चित्रणं भवति। सर्वदर्शनसंग्रहेऽपि उक्तम्- 'यत्सत्तत्क्षणिकम्'[४]। ये खलु जनाः वेदान्तमेवाश्रित्य बौद्धदर्शनं त्यजन्ति तान् सर्वान् अहंकारः द्वितीयेऽङ्के निन्दयति।

प्रतीकधर्मिनाटकस्यास्य द्वितीयेऽङ्के महामोहवचने चार्वाकदर्शनस्य समुल्लेखो दृश्यते- ''तदेतदस्मदभिप्रायानुबन्धिना वाचस्पतिना प्रणीय चार्वाकाय समर्पितम्।''[५] सर्वदर्शनसंग्रहे तु बृहस्पतेः अनुगामिरूपेण चार्वाकाः उल्लिख्यन्ते - 'बृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिक-शिरोमणिना चार्वाकेण...'[६]। इदमेव दर्शनं लोके बाहुल्येन आयत्वात् लोकायतदर्शननाम्नापि प्रसिद्धम् ''..... तस्य चार्वाकमतस्य 'लोकायतम्' इत्यन्वर्थम् अपरं नामधेयम्''[७] इति। महामोहचार्वाकयोः वार्तालापे अस्य दर्शनस्य प्रसंग उत्थापितो भवति। महामोहेन उक्तम्- ''सर्वथा लोकायतमेव शास्त्रं यत्र प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् पृथिव्यप्तेजोवायवस्तत्वानि''[८] लोकायतदर्शनमतेन प्रत्यक्षमेव प्रमाणं भवति, तद्व्यतिरिक्तं प्रमाणं नास्ति। सर्वदर्शनसंग्रहे प्रोक्तम्- 'प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितया अनुमानादेः अनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात्'[९]। केवलं बुद्धिगम्यमात्रमेव विषयं चार्वाकाः स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते इन्द्रियजनितज्ञानमेव यथार्थज्ञानं भवति। अस्मिन् जगति चत्वारः पदार्थाः वर्तन्ते-पृथिव्यप्तेजो-वायवस्तत्वानि। माधवाचार्येण उक्तम्-'तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्वानि'[१०]। पृथिव्यादिभूतचतुष्टयमेव सत्यम्। चार्वाकानां मते चत्वारि भूतानि मिलित्वा देहो भवति। देहात् स्वयमेव चैतन्यम् उपजायते। चार्वाकाः परलोकं न स्वीकुर्वन्ति। इहलोकान्नास्तिपरः कश्चिदपि लोकः। चार्वाकाः ईश्वरस्थायित्वं नैव मन्यन्ते। इमे नास्तिकाः अर्थकामौ एव पुरुषार्थौ इति मन्यन्ते। तन्मते मरणमेव अपवर्गः मुक्तिर्वा। उच्यते महामोहेन- ''अर्थकामौ पुरुषार्थौ भूतान्येव चेतयन्ते। नास्तिः परलोकः। मृत्युरेवापवर्गः''[११]। चार्वाकाः अनुमानमपि न स्वीकुर्वन्ति। ते वदन्ति यत् सुखमेव स्वर्गम्, दुःखमेव नरकमिति। दार्शनिकनाटकेऽस्मिन् चार्वाकाभिधेयचरित्रविशेष लोकायतदर्शनस्य नीतिनां प्रयोगो दृश्यते। चार्वाकेन द्वितीयेऽङ्के उक्तम् यत् दण्डनी-तिरेव प्रकृतविद्या। ऋक्यजुसामवेदादयः धूर्ताणां प्रलापमात्रमेव- ''वत्स, जानासि दण्डनीतिरेव विद्या .... धूर्तप्रलापस्त्रयी। स्वर्गोत्पादकत्वेन विशेषाभावात्''[१२]। मतमिदं सर्वदर्शनसंग्रहेऽपि उक्तम्- ''त्रय्या धूर्तप्रलापमात्रत्वेन, अग्निहोत्रादेः जीविका-

मात्रप्रयोजनत्वात्''[१३]। अत्र भण्डधूर्तनिशाचरारेव वेदानां कर्त्तृरूपेण स्वीकृताः। नाटके चार्वाकः वैदिकयज्ञानां प्रति तस्य विरोधं प्रकाशयति-

स्वर्गः कर्त्तृक्रियाद्रव्यविनाशे यदि यज्वनाम।
ततो दावाग्निदग्धानां फलं स्याद्भूरि भूरुहाम्॥[१४]

वेदविहितम् अग्निहोत्रादिकं कर्म सर्वथा अर्थशून्यमिति चार्वाकाः मन्यन्ते। धर्माधर्मविषये ते अतीव उदासीनाः। अग्निहोत्रादिकं पौरुषहीनानां जीविकामात्रम्। ऋग्वेदादिषु तथा त्रिदण्डेषु अर्थात् वाक्दण्ड-मनदण्ड-कायदण्डादिषु चार्वाकस्य विरागभावः प्रकटितो भवति-

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्।
प्रज्ञापौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः॥[१५]

तद्विषये मनुस्मृतौ उक्तम्-

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते॥[१६]

दृश्यकाव्यस्यास्य द्वितीयाङ्के वैषयिकं सुखं न परिहरणीयम् इति चार्वाकेन उक्तम्- 'त्याज्यं सुखं विषयसंगमजन्म पुंसां दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा'[१७]। अनेन श्लोकेन सह चार्वाकदर्शनसन्मतस्य वर्णितवस्तुविषयस्य साम्यमस्तीति वक्तुं शक्यते[१८]। चार्वाकस्य अयमाशयः - यस्य मते दुःखसमन्वितं संसारसुखं परिहरणीयम् स तु निश्चितमेव ज्ञानरहित-पशुतुल्यपुरुषः। चार्वाकाः चैतन्ययुतं शरीरमेव आत्मा इति स्वीकुर्वन्ति। अतः मरणादनन्तरं मृतानां तृप्तिप्रदानाय श्राद्धस्य व्यवस्थापि अर्थहीना इति चार्वाकेन प्रकाशितम्। यथा निर्वाणदीपशिखाप्रज्वालनाय तैलं व्यर्थं भवति तथैव मृतप्राणितृप्तये कृतं श्राद्धादिकर्म अपि असार्थकम्। तत्रोच्यते-

मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणम्।
निर्वाणस्य प्रदीपस्य स्नेहः संवर्धयेच्छिखाम्।।[१९]

प्रतीकात्मकनाटकेऽस्मिन् तृतीयेऽङ्के श्रीकृष्णमिश्रेण नाट्यप्रतिभया जैनमतस्यालोचनं कृतम्। मञ्चे प्रवेशादनन्तरमेव दिगम्बरनामकेन चरित्रेण आत्मनः स्वरूपं समुपस्थाप्य उच्यते यत् शरीरस्य मध्यभागे आत्मा दीप इव पकाशमानो भवति। तेनोक्तम्- 'नवद्वारपुरीमध्ये आत्मा दीप इव ज्वलति'[२०]। जैनदर्शने द्विविधाः जीवाः सन्ति मुक्तजीवाः संसारिजीवाश्चेति। सर्वदर्शनसंग्रहे उक्तम्- भवाद्भवान्तरप्राप्तिमन्तः

संसारिणः। भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः[२१]। प्रकाशितानन्तज्ञानवीर्यदर्शनसुखाः मुक्ताः, तद्विपरीतास्तु संसारिजीवाः। पुनरपि दिगम्बरः जैनतत्वदिशा मोक्षस्वरूपं प्रतिपादयन् बौद्धभिक्षुणा सह तस्य विरोधं प्रकटयति।[२२] जैनतत्वदिशा मोक्षस्तु सम्यग्दर्शनज्ञान-चारित्रात्मकः। सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानस्य सम्यग-चारित्रस्य च युगपदवस्थानेन मुक्तिमार्गो भवति। माधवाचार्येण सम्यग्दर्शनं समुपस्थाप्य श्लोकोऽयं उद्धृतः –

रुचिर्जिनोक्ततत्वेषु सम्यकश्रद्धानमुच्यते।
जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमने वा॥[२३]

सम्यग्ज्ञानेनैव जीवः सत्यमसत्यं विचारयितुं शक्यते। सम्यग्ज्ञानस्य स्वरूपप्रसङ्गे माधवाचार्यः कथयति– 'येन स्वभावेन जीवादयः पदार्था व्यवस्थितास्तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम्'। तदुक्तम्–

यथावस्थिततत्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा।
योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः॥[२४]

अवस्थितानां तत्वानां पदार्थानां वा तदनुरूपः यः बोधः संक्षेपेण विस्तरेण वा भवतु तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं स्यात्। अतः बुद्धानुशासनं परिहरणीयम् अर्हतानुशासनमेव ग्रहणीयम् इति दिगम्बरस्याभिप्रायो नाटके सूचितो भवति। दिगम्बरेण प्रोक्तं यत् दैहिकशुद्धिः न परमशुद्धिः। मलमयपुद्गलेन निर्मितेन शरीरं जलेन शुद्धिकर्त्तुं न शक्यते। पुद्गलस्य प्रसङ्गः दिगम्बरवचनेन नाटकेऽस्मिन् उत्थापितो भवति– 'मलमयपुद्गलपिण्डे सकलजलैरपि कीदृशीं शुद्धिः'[२५]। केचन जैनदर्शनस्य सप्ततत्वानि प्रकाशयन्ति – ''जीवाजीवास्त्रवबन्धसम्वर-निर्जरमोक्षास्तत्वानि''।[२६] जीवाः अनन्ताः शाश्वताश्च। जीवभिन्नं यद्रव्यं तदजीव इति ज्ञायते। अजीवेषु अन्यतमः पुद्गलो नित्यः अचेतनः च। पुद्गले रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः चत्वारि गुणार्वतन्ते।[२७] पुद्गलाः द्विविधाः– अणवः स्कन्धाश्च।

दिगम्बरमुखात् बद्धजीवस्य स्थितिविषये जैनमतं प्रतिफलितं भवति। उमास्वामि-मनुसृत्य वक्तुं शक्यते यत् बद्धजीवो देहे कदाचिद् उत्कर्षं लभते कदाचित् वा अपकर्षं लभते देहस्यावयवानुसारम्। बद्धस्य जीवस्य एषः एव धर्मः[२८]। तद्रूपं वर्णनम् 'ज्ञातुं वपुः परिमितः क्षमते त्रिलोकीं जीवः कथं कथय संगतिमन्त्ररेण' इत्यस्मिन् श्लोकेऽपि उपलभ्यते[२९]। दिगम्बरस्य अयमाशयः– यद्वत् कुम्भनिहितो दीपो

गृहस्यान्तर्भागं प्रकाशयितुं न शक्नोति तद्वत् वपुना परिमितः आत्मा त्रिलोकीं ज्ञातुं न शक्यते।

दिगम्बरेण 'अर्हत्' इति सर्वज्ञरूपेण नाटकस्यास्य तृतीयेऽङ्के स्वीकरोति- 'ग्रहनक्षत्रचारचन्द्रसूर्यो- परागलुप्तलाभपरमार्थज्ञानसन्धानदर्शनेन निरूपितं सर्वज्ञत्वं भगवतोऽर्हतः'।[३०] आनन्दमयावस्थाप्राप्तो जीव एव अर्हदभिधेयः। दिगम्बरमतानुसारं मुक्तजीवत्वात् स हि सर्वज्ञो भवितुमर्हति। अर्हत्स्वरूपप्रसङ्गे श्रीहेमचन्द्रसूरेः मतमिदं सर्वदर्शनसंग्रहे प्राप्यते-

सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः।
यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन्परमेश्वरः॥[३१]

संस्कृतनाट्यसाहित्ये भारतीयदर्शनस्य प्रभावः प्राचीनकालादेव परिलक्ष्यते। एवं प्रकारेण श्रीकृष्णमिश्रेण तदीये प्रबोधचन्द्रोदये नाटकीयपात्राणां सुसमावेशेन भारतीयदर्शनस्य चार्वाकजैनदर्शनयोः भिन्नविषयाः प्रतिपाद्यन्ते। सुललितभाषया दार्शनिकतत्वानि उपस्थाप्य नाट्यकारः कविप्रतिभायाः स्वाक्षरं दत्तवान्। संस्कृतनाट्यजगति दार्शनिकनाटकरूपेण श्रीकृष्णमिश्रस्य काव्यमिदं नितराम् उल्लेखनीयम् अवदानमिति वक्तुं शक्यते इति दिक्।

सन्दर्भाः

१. प्रबोधचन्द्रोदयम् (प्र.च.), पृ. ४
२. न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला।
नासौ यागो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते॥ - नाट्यशास्त्रम्, १.११६
३. प्र.च., ३.८
४. सर्वदर्शनसंग्रहः (स.स.), पृ. ३३
५. प्र.च., पृ.४०
६. स.स., पृ. ३
७. तत्रैव, पृ ३
८. प्र.च., पृ ४०
९. स.स., पृ. ४
१०. तत्रैव, पृ. ४
११. प्र.च., पृ. ४०.

१२. तत्रैव, पृ. ४०

१३. स.स., पृ. ६

१४. प्र.च., २.१९

१५. तत्रैव, २.२६

१६. मनुस्मृतिः, १२.१०

१७. प्र.च., २.२३

१८. त्याज्यं सुखं विषयसंगमजन्म पुंसां दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा।
व्रीहीञ्जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान् को नाम भोस्तुषककर्णोपहितान्हितार्थी॥ स.स.,पृ,६

१९. प्र.च., २.२१

२०. तत्रैव, ६६

२१. स.स.पृ. १३०-१३१

२२. एषः जिनवरभाषितः परमार्थोऽयं मोक्षसुखदः - प्र.च.पृ. ६६

२३. स.स., पृ. ११८

२४. तत्रैव, पृ. ११९

२५. प्र.च., पृ. ६६

२६. स.स., पृ. १३५

२७. स्पर्श-रस-गन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः - तत्रैव, १३२

२८. प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् - तत्तार्थसूत्रम्, ५/१६

२९. प्र.च. ३,११

३०. प्र.च., पृ ७४

३१. स.स., पृ. १०३.

ग्रन्थसूची

१. तत्तार्थसूत्रम्-आचार्यश्रीउमास्वामी, सम्पादकः- विजय कुमार जैन, विव ल्प प्रिन्टार्च, डेरादुन, २०११ (इ- संस्करणम्)

२. प्रबोधचन्द्रोदयः-कृष्णमिश्रः, सम्पादकः-सीता. के. नाम्बियार, मोतिलाल बनारसीदास प्लाबिचार्च प्राः लिः, दिल्ली, २०१२

३. सर्वदर्शनसंगहः-माधवाचार्यः, सम्पादकः-उमाशङ्कर शर्मा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१९